

Marta Klekotko¹

Praktyki wspólnotowe w ponowoczesnym mieście: w poszukiwaniu nowej perspektywy²

Wychodząc od najnowszych ustaleń studiów nad społecznościami w kwestii tzw. Community Question, a także aktualnych trendów w socjologii miasta i polityk miejskich, artykuł podejmuje problem procesów powstawania i reprodukcji wspólnot lokalnych we współczesnych miastach oraz kulturowych mechanizmów i uwarunkowań tych procesów. Odrzucając zarówno środowiskowy determinizm, jak i kulturowy redukcjonizm w studiach nad społecznościami, zakładam, że ponowoczesne miasto jest przestrzenią strukturacji różnorodnych wspólnot miejskich, które wykraczają poza tradycyjnie pojmowane sąsiedztwo, a także poza sieci osobiste i kulturowe wspólnoty wyobrażone. Przyjmuję, że w procesach strukturacji wspólnot lokalnych ważną rolę odgrywają kulturowe charakterystyki terytorium, w tym przede wszystkim jego znaczenia symboliczne, a sam proces strukturywania się wspólnot miejskich przebiega w sferze kulturowej świadomości zbiorowej i realizuje się poprzez osadzone na danym terytorium wspólnotowe praktyki kulturowe jednostek. Artykuł postuluje wykorzystanie teorii praktyk oraz teorii scen w analizie współczesnych przejawów wspólnotowości miejskiej i wskazuje na mechanizmy strukturacji miejskich wspólnot.

Słowa kluczowe: wspólnota miejska, teoria praktyk, scena miejsca, konsumpcja kulturowa, strukturacja

Communal Practices in Postmodern City: In Search of New Research Perspective

Having the latest findings of community studies regarding “Community Question”, as well as current trends in urban sociology and urban policies as points of departure, the paper addresses the problem of contemporary urban communities’ production and reproduction processes, as well as cultural mechanisms and factors of these processes. Rejecting

¹ Uniwersytet Jagielloński; marta.klekotko@uj.edu.pl.

² Artykuł powstał w ramach projektu pt. „Kulturowe mechanizmy strukturacji miejskich wspólnot lokalnych”, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki (grant nr 2016/23/B/HS6/03891).

both the ecological determinism and cultural reductionism of community studies, I assume that postmodern city is a space of structuration of diverse urban communities that go far beyond the traditional concept of neighbourhood, personal networks or imagined communities. I assume that culture in general and symbolic meanings of territory in particular, play crucial role in the process of structuration of urban communities, and that structuration process takes place in collective cultural consciousness and is mediated by territorially embedded cultural practices of individuals. Therefore, I argue for applying the practice theory and the theory of scenes in analysis of contemporary urban communities and develop my argument pointing at potential mechanisms of community structuration.

Key words: urban community, practice theory, urban scenes, cultural consumption, structuration

Wspólnota w wielkim mieście: uwagi wstępne

Socjologia wyrosła z kryzysu, a wraz z nią narodziły się pojęcia, których zadaniem był opis społecznego porządku, jego mechanizmów i fundamentów. Jednym z takich pojęć jest pojęcie wspólnoty, które stało się synonimem ładu, ludzkiej solidarności, współpracy i lojalności, społecznej trwałości i ciągłości, słowem – synonimem wszystkiego tego, do czego tęsknimy w czasach kryzysu. Stało się wyrazem nostalgii za spokojnym, szczęśliwym, ułożonym życiem. Dlatego dla wielu krytyków, którzy zbyt dosłownie traktują typy idealne, stanowiące przecież jedynie narzędzia analizy, a nie naiwnie dosłownego opisu świata, pojęcie wspólnoty stanowi przejaw społecznych utopii. Mimo to pojęcie to regularnie powraca, na złość wszystkim krytykom, którzy głosili jego nieuchronną śmierć, teoretyczną jałowość i metodologiczną nieprzydatność. Wraca zawsze wtedy, gdy kryzys zatrzęsie społeczną równowagę, co do której tylko wydaje się, że stanowi „naturalny” stan społeczeństwa. Jeśli nawet równowaga jest rzeczywiście „naturalnym” stanem społeczeństwa, podobnie jak jest naturalnym stanem przyrody, to równie naturalnym stanem jest właśnie kryzys – to on pozwala równowagę przywrócić zawsze wtedy, gdy zostaje zakłócona, gdy relacje między elementami struktury przestają w tej równowadze pozostawać. Dlatego właśnie kryzysy są nieodłącznym elementem życia społecznego. A każdy kryzys wymaga reakcji, prowadzi do działań naprawczych, które równowagę mają przywrócić, albo do zachowań adaptacyjnych, które pozwalają czas kryzysu przetrwać. I wtedy pojęcie wspólnoty znowu, nieuchronnie, powraca³.

W klasycznej socjologii wielkie, heterogeniczne i anonimowe miasto stanowi antytezę małej, homogenicznej, zrośniętej (*close-knit*) społeczności wiejskiej

³ O „powrotach” pojęcia wspólnoty oraz pierwszym i drugim „renesansie lokalizmu” pisałam szerzej w pracy *Rozwój po śląsku: procesy kapitalizacji kultury w śląskiej społeczności górniczej* (Klekotko 2012; por. Klekotko, Gorlach 2011; Gorlach, Klekotko 2012).

(Redfield 1947; Wirth 1938; Simmel 1950 [1903]; por. Tönnies 2008 [1887]; Durkheim 2011 [1893]). Wzrost miejskiej populacji, razem z jej demograficznym, społecznym i ekonomicznym zróżnicowaniem prowadziły do rozwoju „miejskiego stylu życia” (Wirth 1938), który jest naznaczony anonimowością i wielością form życia społecznego. Miasto oferuje szczególnie szerokie spektrum dostępnych form uspołecznienia, zarazem jednak osłabia więzi pierwotne i tym samym naraża jednostki na psychologiczny stres (Simmel 1950 [1903]). Kontakty pierwotne wypierane zostają przez kontakty wtórne, więzi ulegają osłabieniu, a tradycyjne sąsiedztwo, które dotychczas stanowiło podstawę społecznej solidarności, zanika (Wirth 1938: 76). Dlatego uważa się, że towarzyszące rozwojowi miast i industrializacji procesy podważyły tradycyjne fundamenty wspólnoty i tym samym postawiły socjologię wobec tzw. *Community Question* (Wellman 1979; Wellman, Leighton 1979), a więc pytania o to, co się dzieje ze wspólnotami w warunkach wielkiego, heterogenicznego i anonimowego miasta. Socjologia udzieliła na nie trzech różnych odpowiedzi, znanych jako hipotezy społeczności utraconej (*community lost*), społeczności ocalonej (*community saved*) oraz społeczności uwolnionej (*community liberated*) (Wellman 1979; por. Turowski 1977; Starosta 1995).

Zwolennicy hipotezy społeczności utraconej głosili schyłek i ostateczny upadek wspólnoty i tym samym wieścili koniec studiów nad społecznościami, a dalsze posługiwanie się pojęciem *community* uważali za teoretycznie jałowe i analitycznie niezdatne (por. Stein 1960; Day 2005). Z kolei hipotezy społeczności ocalonej i wyzwolonej w zasadzie podtrzymywały sens i znaczenie *community studies*, ale wyznaczyły odmienne kierunki analizy zjawisk mieszczących się w obszarze zainteresowań tych studiów, dla których pojęcie *community* stanowiło jedynie wspólny parasol (por. Block 2008). Tym samym w studiach nad społecznościami można wyróżnić dwa główne nurty definiowania *community*: środowiskowy (społeczność jako miejsce) i psychospołeczny (społeczność jako poczucie przynależności) (Starosta 1994, 1995; por. Delanty 1993; Blackshaw 2010; Crow 2002; Crow, Allan 1994; Klekotko 2012). Pierwszy w terytorium i bliskości przestrzennej upatruje podłoże kształtowania się sieci lokalnych interesów i wspólnotowych identyfikacji. To właśnie koniunkcja tych trzech elementów, a więc wspólnego terytorium (aspekt przestrzenny), interesów lub inaczej więzi obiektywnych (aspekt społeczny) i poczucia wspólnoty, czyli więzi subiektywnych (aspekt psychiczny), stanowi desygnat pojęcia „społeczność lokalna” (Hillery 1955; Poplin 1972; Willmott 1986; Lee, Newby 1983; Crow, Allan 1994; Starosta 1995; por. Klekotko 2012). W kontekście wielkomiejskim tak rozumianą społeczność utożsamiano zazwyczaj z sąsiedztwem i to właśnie na jednostkach i relacjach sąsiedzkich badacze skupiają swoją uwagę (por. m.in. Power 2007; Scharf, Phillipson, Smith 2003; Newman 2003; Butler, Robson 2003; Suttles 1968; Rex, Moore 1967; Gans 1968, a w Polsce m.in. Kryczka 1981; Turowski 1976; Sowa 1988; Kaltenberg-Kwiatkow-

ska 2002; Smagacz-Poziemska, Bukowski, Kurnicki 2018). Twierdzi się, że bliskie więzi w miastach mają szansę się utrzymać, mimo dezintegrującej ruchliwości społecznej i przestrzennej, a obserwujemy je szczególnie w gorzej sytuowanych sąsiedztwach, doświadczających ekonomicznej i społecznej marginalizacji, zamieszkanymi przez grupy upośledzone, które muszą współpracować ze sobą, by bronić się przed dotkliwymi zmianami strukturalnymi i niesprzyjającym środowiskiem zewnętrznym (por. Wellman 1979; Allan, Phillipson 2008).

Drugi nurt, psychospołeczny, abstrahuje od natury podłoża nawiązywania się więzi i wspólnotowych identyfikacji i koncentruje się wyłącznie na psychospołecznej warstwie zjawiska, tj. poczuciu przynależności (*sense of belonging*), tym samym otwierając drzwi dla innych interpretacji aniżeli jedynie terytorialne (por. Klekotko 2012; Klekotko, Gorlach 2011). Uwalniając wspólnotę od terytorium, uwalnia socjologię od *Community Question* (por. Wellman 1979). Decydujące znaczenie przypisuje się w nim psychologicznym, psychospołecznym i społeczno-instytucjonalnym wymiarom konstytuującym społeczność, takim jak więzi społeczne, poczucie przynależności, wspólna tożsamość czy zbiorowa samoświadomość. Dowodzi się, że w obliczu rozwoju zdalnej komunikacji i rosnącej mobilności jednostek rolę stosunków *face-to-face* w stanowieniu wspólnoty zastępuje jej wyobrażenie – poznawcza zdolność, jaką jednostki zmuszone były wykształcić (Anderson 1983). Tym samym, jak zauważa Vered Amit, wspólnota ujmowana teraz jako wyobrażenie czy forma uspołecznienia staje się „czymś znacznie więcej niż tylko lokalnością, może oznaczać praktycznie każdą formę zbiorowej samoświadomości kulturowej” (Amit 2002: 6). Z jednej strony obejmują one „sieci osobiste” jednostek połączonych wzajemnie bezpośrednimi więziami pierwotnymi, które niekoniecznie mają zbiorową samoświadomość i które nigdy nie wykraczają poza międzyjednostkowe kontakty bezpośrednie. Z drugiej strony mieszczą się tu wszelkie przejawy wspólnot opartych na podzielanej tożsamości kulturowej, często anonimowe i zapośredniczone, przyjmujące wyłącznie formę wspólnoty wyobrażonej. Funkcjonują one w świadomości kulturowej i są redukowane przez badaczy do swej kulturowej natury. We wszystkich tych przypadkach udział we wspólnocie stanowi indywidualny wybór jednostki i jest oparty na jednostkowym poczuciu przynależności.

Nowa lokalność i nowa wspólnotowość: współczesne kierunki *community studies*

Oba omówione nurty funkcjonują i rozwijają się we współczesnej socjologii. Współczesną wariacją hipotezy *communitiy saved* są koncepcje społeczności lokalnych nowego typu, których podstawę stanowi reintegracja w przestrzeni publicznej

(Kleotko 2012; Kleotko, Gorlach 2011), a także koncepcje rozwoju społecznego oparte na tego typu inkluzywnych, zorganizowanych, obywatelskich i zrównoważonych społecznościach, jako alternatywie wobec globalizacji (Kleotko 2012; por. m.in. Mayo 2002; Etzioni 1995; Rubin, Rubin 2001; Nisbet 1973; Hopper 2003). Koncepcje społeczności nowego typu przenoszone są również na grunt wielkomiejski i znajdują odzwierciedlenie m.in. w programach Nowego Urbanizmu (por. Reid 1985; Grant, Perrott 2009), urbanizmu ekologicznego (por. Ruano 1998; Sharifi 2016), a także w programach rewitalizacji i regeneracji sąsiedztw (Bassett 1993), koncepcjach wytwarzania miejsc (*placemaking*) (Schneekloth, Shibley 1995; Fleming 2007) i kreatywnego wytwarzania miejsc – *creative place-making* (Markusen, Gadwa 2010), koncepcjach potencjału lokalnego – *community capacity* (por. Kretzman, McKnight 1996; Chaskin *et al.* 2001; Barr, Hashagen 2000; Bush, Dower, Much 2002), a także w pracy socjalnej i różnego rodzaju politykach opartych na społeczności (por. Dominelli 2007; Mayo 1994). Celem tych polityk jest budowa identyfikacji z miejscem, wzmacnianie więzi lokalnych i sieci wsparcia społecznego, a także wzmacnianie podmiotowości i partycypacji lokalnej, a więc odbudowa społeczności lokalnej poprzez kreowanie tzw. nowej lokalności, w której „miejsce” i „lokalność” stanowią kategorie centralne (por. Kleotko 2012; Kleotko, Gorlach 2011; Gorlach, Kleotko 2012). Poprzez budowę silnych, otwartych, obywatelskich wspólnot lokalnych realizuje się cele ogólnospołeczne, zadania polityki społecznej i opiekuńczej państwa. „Nowa lokalność” służy więc rozwiązywaniu problemów społecznych i budowaniu programów rozwoju⁴.

Drugi nurt, ujmujący społeczność jako wyobrażenie lub zbiorową samoświadomość kulturową, mieści w sobie niezwykle różnorodne koncepcje i studia nad zjawiskami tak odmiennej natury (por. Delanty 2003; Day 2006; Blackshaw 2010), jak: neoplemiona (Maffesoli 1996), wspólnoty gustu (Lash 1994), wspólnoty stylu życia (Shields 1992), społeczności sieci (Castells 1996; Wellman 2001), społeczności wirtualne (Rheingold 1993; Holmes 1997; Baym 2000; Castells 1997, 2001), społeczności liminalne (Delanty 2003) czy ruchy społeczne (Castells 1983; Melucci 1989; Buechler 2000). Nie ma tu miejsca, by omówić podobieństwa i róż-

⁴ Terminem „nowa lokalność” określam istotę podejścia znanego z zachodniej literatury jako *community-based approach* – podejście oparte na społeczności. Przez „nową lokalność” należy rozumieć więc nie tylko terytorialność, lecz także pewien zespół idei. Prawdopodobnie bliższe temu drugiemu znaczeniu byłoby pojęcie lokalizmu, choć zazwyczaj oba terminy traktuje się zamiennie, w literaturze przedmiotu wydaje się bowiem brakować jasnego rozróżnienia między lokalnością a lokalizmem. Trzeba mieć jednak świadomość, że o ile lokalność – w rozumieniu szerszym niż sama terytorialność – stanowi zespół określonych idei organizacji życia społecznego, to lokalizm oznacza już pewien ruch, pewną orientację polityczną. Lokalność jest natomiast – jak słusznie zauważa Joanna Kurczewska (2006) – przede wszystkim pewnego rodzaju ideologią, ulegającą przekształceniom i reinterpretacji. Na ten wątek zwraca uwagę także Diane Warburton (1998), określając społeczność lokalną mianem „aspiracji”. Dlatego właśnie idea lokalności powraca w momentach kryzysów i załamania, mobilizuje do działania, porusza serca, wzywa do tworzenia projektów lepszej przyszłości.

nice między tymi różnorodnymi podejściami, dość powiedzieć, że wszystkie one definiują społeczność jako opartą na mniej lub bardziej (zazwyczaj mniej niż bardziej) trwałym i uświadomionym poczuciu przynależności, które jest oderwane od terytorialnego podłoża, przestrzennie rozporoszoną bądź zajmującą tzw. przestrzenie pomiędzy (*spaces-in-between*) lub „nie-miejsca” (*non-places*; Augé 1995). Społeczności takie cechują indywidualizm i „prywatyzacja” wspólnotowości. Są one symbolicznie konstruowane (Cohen 1985), „nomadyczne, wysoce mobilne, emocjonalne i komunikacyjne, (...) podtrzymywane przez kulturę masową lub wrażliwość i praktyki estetyczne” (Delanty 2003: 132; por. Maffesoli 1996; Lash 1994). Wszystkie one są przejawem „nowej wspólnotowości” (por. Klekotko 2012; Klekotko, Gorlach 2011), a więc wspólnotowości „prywatnej”; wybieranej przez jednostki poszukujące kulturowych tożsamości lub społecznego wsparcia. Trwałość wspólnoty jest podtrzymywana przez tożsamość kulturową jednostki, a jednostka pozostaje tak długo członkiem wspólnoty, jak długo wartości teże stanowią element jej tożsamości.

„Nowa lokalność” i „nowa wspólnotowość” stanowią dwa równoległe nurty we współczesnych studiach nad społecznościami (por. Klekotko 2012; Klekotko, Gorlach 2011). Żaden z tych nurtów nie pozwala jednak trafnie opisywać znacznego obszaru zjawisk, jakie obserwujemy we współczesnych, ponowoczesnych miastach, takich jak tzw. *pop-up city* („miasto na wynos”; por. Frąckowiak, Krajewski 2014), miejska partyzantka, liczne oddolne i efemeryczne inicjatywy ludyczne i wspólnotowe praktyki spędzania czasu wolnego, nowe ruchy miejskie, identyfikacje i tworzenie miejsc przez tzw. współczesnych nomadów itp. Pierwszy nurt ujmuje społeczność zbyt statycznie w postaci trwałej struktury lokalnej, opartej na zależnościach wynikających z bliskości przestrzennej, i wykazuje środowiskowy determinizm. Takie ujęcie neguje płynną i mobilną naturę współczesnych miast i zamieszkujących je społeczności (Nawratek 2011, 2012). Błędnie utożsamia ponadto sąsiedztwo ze wspólnotą, choć pojęcia te nie opisują tożsamych fenomenów i należy traktować je rozłącznie (Blokland 2003). Nie rozpoznaje też pozaterytorialnych aspektów kulturowego kształtowania się wspólnot, zbyt wielką uwagę poświęcając konkretnym formom przestrzennym wspólnotowości, a zbyt małą procesom nawiązywania, podtrzymywania i rekonstruowania więzi jako takim (por. Wellman 1979). Drugi nurt z kolei abstrahuje od kontekstu strukturalno-przestrzennego i w konsekwencji nie dostrzega przejawów ułokalnienia i umiejscowienia procesów więziotwórczych ani znaczenia miejsca jako przestrzeni zasobów czy pośrednika w nawiązywaniu ponadlokalnych więzi, prezentując jednocześnie nadmierny kulturowy redukcjonizm, sprowadzający wspólnotę do zbiorowego wyobrażenia kulturowego. Różnice między tymi dwoma podejściami odzwierciedlają w pewnym stopniu konflikt między *agency* i *structure*, a więc podmiotowością aktorów a naciskami strukturalnymi. Podejście „nowej lokalno-

ści” kładzie zbyt duży nacisk na całość i jej trwałość i nie dostrzega znaczenia jednostkowych praktyk kulturowych w powstawaniu i reprodukowaniu wspólnot lokalnych. „Nowa wspólnotowość” z kolei nadto eksponuje wolny wybór jednostki i indywidualistyczny charakter wspólnot osobistych oraz uwalnia jednostki od strukturalnych nacisków i napięć przestrzennego kontekstu.

Rzeczywistość współczesnych miast nie mieści się w tym czarno-białym schemacie. Przywołane wcześniej przykłady miejskich form społecznienia (często anonimowych) i oddolnego tworzenia miasta ukazują istotny brak w studiach miejskich, który wymaga (re)integracji terytorialnych i psychospołecznych aspektów wspólnoty (lokalności i wspólnotowości). Innymi słowy, aby ustalić naturę procesów społecznego stawania się ponowoczesnych wspólnot miejskich, należy badać zarówno wspólnotowe wytwarzanie miejsc, jak i terytorialne osadzenie nowej wspólnotowości. Dlatego należy odrzucić zarówno holizm i determinizm środowiskowy „nowej lokalności”, jak i indywidualizm oraz kulturowy redukcjonizm „nowej wspólnotowości”, jako nieadekwatne do opisu współczesnych form miejskiej wspólnotowości. Miasto jest przestrzenią strukturalizacji się różnorodnych wspólnot wykraczających poza sąsiedztwo i więzi wynikające z przestrzennych współzależności z jednej strony oraz poza bezlokalne sieci osobiste i oderwane od przestrzennego kontekstu wyobrażone wspólnoty kulturowe – z drugiej. Zarówno natura tych wspólnot, jak i przebieg oraz mechanizmy ich strukturalizacji wymagają zbadania. Potrzebne jest zatem takie podejście do analizy miejskich wspólnot lokalnych, które uwzględniłoby podmiotowość aktorów miejskich i nacisków strukturalnych przestrzeni, w której się znajdują, a także kulturowych i przestrzennych aspektów procesów integracji w mieście.

Od strukturalizacji do teorii praktyk: w poszukiwaniu nowej perspektywy

Doskonałe pole dla rozwoju takiego rozwiązania stanowią teorie strukturalizacji (Giddens 1984) i społecznego stawania się (Sztompka 1991), które uwzględniając zarówno działanie struktur, jak i aktorów w wyjaśnianiu procesów społecznego stawania się, tworzą szczególnie użyteczną ramę dla analizy form społecznej organizacji w płynnym kontekście ponowoczesnego miasta. Udaną i niezwykle interesującą próbę wykorzystania tej perspektywy w analizie kształtowania się i funkcjonowania społeczności lokalnych podjął już przeszło dwie dekady temu Paweł Starosta (1994, 1995) w swojej koncepcji poziomów strukturalizacji układu lokalnego. Nawiązując do bogatych osiągnięć studiów nad społecznościami (m.in. Suttles 1971; Turowski 1976), zaproponował on, by ujmować społeczność lokalną jako układ charakteryzujący się specyficznymi, sobie właściwymi procesami strukturalizacji

cji. „Układ lokalny – pisał – jest całością w tym sensie, że istniejące w jego ramach różne zasady integracji w pewnych sytuacjach prowadzą do wykształcenia się przestrzennych form organizacji społecznej” (Starosta 1995: 74). Autor wymienił cztery poziomy integracji układu lokalnego: świadomościowy, grup pierwotnych, instytucji formalnych oraz pole społeczności. Pierwszy z nich, poziom świadomościowy lub poziom postaw psychospołecznych, określany mianem wspólnoty symbolicznej, odnosi się do procesów symbolicznej recepcji i integracji. Jest to poziom świadomości mieszkańców, przeżywania i doświadczania danego terytorium, znajdujących wyraz w identyfikacji lokalnej oraz satysfakcji z zamieszkiwania tamże. Drugi poziom integracji – poziom kontaktów bezpośrednich i grup pierwotnych – dotyczy relacji społecznych i styczności, jakie mieszkańcy nawiązują w swoim miejscu zamieszkania. Określają one wspólnotę personalną. Formalne instytucje i organizacje konstytuują kolejny, trzeci poziom integracji układów i są określane mianem *community organisation*. Ostatni poziom, stosunków ogólnych, nazywany *community field*, stanowią działania zbiorowe podejmowane przez mieszkańców, za pośrednictwem których „wyrażają oni swój wspólnotowy i terytorialny interes” (Wilkinson, 1991: 2, cyt. za: Starosta 1995: 71). Te cztery sfery organizowania się zbiorowości lokalnych wyznaczają jednocześnie poziomy empirycznej analizy współczesnych układów.

Zaproponowana przez Starostę perspektywa wydaje się bardzo trafnym kierunkiem interpretacji procesów społecznego stawania się miejskich wspólnot lokalnych, a wyróżnione przez niego poziomy stanowią wartościową ramę odniesienia w analizie praktyk wspólnotowych w mieście. W odróżnieniu do Starosty jednak interesują mnie w tym miejscu nie wspólnoty „poza metropolią” (jak głosi tytuł pracy tego autora, o której tutaj mowa), ale procesy strukturywania wspólnot w metropoliach. Implikuje to przyjęcie odmiennej perspektywy, zamiast analizy zamkniętych w pewnej lokalności całości społecznych (wsi i małych miasteczek) i poziomów ich integracji, przedmiotem analizy stają się bowiem wspólnotowe praktyki kulturowe jednostek oraz to, w jaki sposób i za pośrednictwem jakich mechanizmów strukturyują one różnorodne wspólnoty miejskie odznaczające się istotną płynnością granic. Oznacza to konieczność integracji makro- i mikroperspektywy, w której większą uwagę poświęci się interakcjom i praktykom wspólnotowym, rozgrywającym się w „przestrzeni międzyludzkiej” (Sztompka 2016). Owa „przestrzeń międzyludzka”, jak pisze Piotr Sztompka (2016: 33), stanowi „brakujące ogniwo” jego teorii stawania się społeczeństwa, uzupełnia zatem także perspektywę strukturacji o analizę „sił napędowych funkcjonowania i zmian społeczeństwa” (2016: 33) i jego „nieustannych przekształceń” (2016: 32). Jak bowiem przekonuje w przywołanej pracy Sztompka (2016: 32), „w sieci międzyludzkich relacji wytwarza się podmiotowość społeczna, siła sprawcza wszystkich bardziej skomplikowanych fe-

nomenów społecznych na poziomie mezo i makro”. „Przestrzeń międzyludzką” można rozumieć również jako przestrzeń praktyk czy – jak proponuje Theodore Schatzki (1996, 2002) – „pole praktyk” (*field of practices*)⁵. Andreas Reckwitz, jeden z głównych twórców „teorii praktyk” (*practice theory*), terminem „praktyki” określa „zrutynizowany sposób zachowania, na który składa się kilka powiązanych z sobą elementów: działanie fizyczne, aktywność umysłowa, »rzeczy« i ich zastosowania, wiedza kontekstowa (*background knowledge*) w postaci zdolności rozumienia, wiedzy typu »jak«, stanów emocjonalnych i motywacji” (Reckwitz 2002: 249). Znacznie prościej definiuje praktykę Schatzki (1996, 2000), według którego tworzy ją to, „co ludzie mówią i robią”, przy czym składają się na nią: (1) praktyczne rozumienie (*practical understanding*), czyli niezwerbalizowana zdolność realizacji danej czynności; (2) jawne (i poddające się werbalizacji) zasady (*explicit rules and principles*), określające przewidywany i pożądany sposób ich wykonania; (3) struktury celowo-afektywne (*teleoaffective structures*) obejmujące „cele, plany, zadania, zamiary, wierzenia, emocje i nastroje” (Schatzki 1996: 89) aktorów; (4) ogólne rozumienie (*general understanding*), wyrażające zbiorowe przekonania (Schatzki 2002). Praktyka obejmuje zatem zarówno obserwowalne fizyczne zachowanie jednostki, jak i jej rozumienie sytuacji, jej wiedzę o tym, „jak” dana sytuacja lub działanie przebiega i jak należy postąpić, a także jej pragnienia i motywacje. Jak obrazowo ujmuje to Reckwitz (2002: 250), praktyka to nic innego, jak „zrutynizowany sposób, w jaki ciała są wprawiane w ruch, przedmioty manipulowane, podmioty traktowane, rzeczy opisywane, a świat rozumiany”.

Pojęcie praktyki, choć różnie definiowane, pozwala dostrzec i opisać źródła miejskiej wspólnotowości. Podobny kierunek poszukiwań sugerował zresztą już sam Starosta w przywoływanej wcześniej pracy, twierdząc, że wyróżnione przez niego cztery poziomy organizowania się zbiorowości lokalnych (świadomościowy, grup pierwotnych, instytucji formalnych oraz pole społeczności) „nie muszą być układami silnie ustrukturyzowanych całości. Są raczej **sieciami interakcji** [wyróżnienie moje – M.K.] o potencjalnych możliwościach grupotwórczych. Każda z nich zawiera w sobie dwa aspekty: wspólnotowości i terytorialności” (Starosta 1995: 87). Przyjmując argumentację tego autora, twierdzę, że substratem miejskich wspólnot są nie tyle sieci interakcji, ile **praktyki**. Uważam ponadto, że oba aspekty tych sieci, tj. aspekt wspólnotowości i terytorialności, mają charakter kulturowy. Miejskie wspólnoty lokalne powstają bowiem w drodze codziennych

⁵ Obserwowany w ostatnich latach w literaturze socjologicznej wzrost zainteresowania praktykami jako substratem świata społecznego sprawia, że możemy dziś mówić o kolejnym, po kulturowym (*cultural turn*), zwrocie w teorii społecznej – Schatzki (2000) określa go „zwrotem praktyk”. Jest on wyrazem rozwoju kulturowej perspektywy w socjologii i stanowi w pewnym sensie konsekwencję zwrotu kulturowego.

interakcji i wspólnotowych praktyk kulturowych podejmowanych przez aktorów, a te z kolei określane są przez symboliczne (kulturowe) znaczenia terytorium, na jakim mają miejsce⁶.

Miejska scena kulturowa jako przestrzeń wspólnototwórcza

W moim głębokim przekonaniu kluczową rolę w procesach strukturywania się ponowoczesnych wielkomiejskich wspólnot lokalnych odgrywa kultura⁷. Proponuję odejść od ujmowania terytorium jako geograficznego, fizycznego podłoża procesów strukturyzacji i zwrócić się w kierunku analizy jego wymiaru kulturowego, a więc przestrzennego osadzenia praktyk kulturowych, które strukturują całości społeczne. Dlatego opowiadam się za przyjęciem zaproponowanego przez tzw. nową szkołę chicagowską (por. Clark 2009) pojęcia sceny miejskiej (Silver, Clark 2016; por. Klekotko *et al.* 2015; Klekotko 2014), w którym – co nie ulega dla mnie wątpliwości – przełamują się opisane wcześniej perspektywy analizy wspólnot miejskich i które stanowi łącznik między terytorium, sieciami i kulturą oraz między lokalnością a wspólnotą wyobrażoną.

Scena jest przestrzenią społecznie i kulturowo znaczącą, jest miejscem (Yi-Fu Tuan 1974), którego symboliczne znaczenia budowane są przez dostępność określonych praktyk kulturowej konsumpcji (ona sama jest przy tym rozumiana bardzo szeroko i obejmuje wszelkie praktyki podejmowane ze względu na wartość symboliczną działania lub przedmiotu, na który są zorientowane, a więc zarówno wizytę w kinie, jak i w studiu tatuażu, śpiew, jazdę na deskorolce; por. Klekotko, Navarro 2015). Teoria scen (Silver, Clark 2016; Silver, Clark, Rothfield 2007; Silver, Clark, Graziul 2011; Klekotko *et al.* 2015; Klekotko 2014) zapewnia wyjątkowo użyteczną ramę dla analizy krajobrazu kulturowego współczesnych metropolii. Sceny są przestrzeniami praktyk kulturowej konsumpcji, naznaczonymi symbolicznie i stanowiącymi tym samym przestrzenny wyraz określonych stylów życia, rozwijanych w nich przez jednostki właśnie za pośrednictwem podejmowanych przez nie praktyk. Scenę definiuje się jako dynamiczny układ kilku elementów: (1) otoczenia fizycznego, (2) ludzi, którzy (3) zaangażowani są w różnego typu aktywności (4) reprezentujące określone wartości społeczne (Silver, Clark, Rothfield 2007; Silver, Clark 2015; Silver, Clark,

⁶ Aby uniknąć nieporozumień, zaznaczam, że nie utożsamiam interakcji z praktykami. Interakcja, podobnie jak działanie (*action*), jest jedynie obserwowalną jednostkową realizacją danej praktyki, natomiast to praktyki stanowią właściwy substrat świata społecznego i tym samym właściwy przedmiot analizy.

⁷ Dlatego zamiast wymiaru władzy w opisie strukturalnych porządków (jak w pracy Starosty 1995) proponuję analizować ich wymiary kulturowe, a zamiast władzy normatywnej – władzę symboliczną.

Graziul 2011; por. Klekotko *et al.* 2015; Klekotko 2014). Każdą scenę można opisać jako specyficzną kombinację symbolicznych i kulturowych wartości, które tkwią u podłoża podejmowanych w nich praktyk kulturowej konsumpcji i tym samym czynią je społecznie znaczącymi. Wyróżnia się trzy wymiary kulturowe scen miejskich, za pomocą których możemy je opisać: uprawomocnienie, teatralność i autentyczność.

Wymiar uprawomocnienia pozwala ukazać wartości i motywy, które kierują praktykami konsumpcji kulturowej i je uprawomocniają. Określa on, które style życia i sposoby postępowania są właściwe, a które nie, jakiego rodzaju zachowania są w nich dozwolone, a których się zabrania, wyznaczają wzory społecznej konsumpcji oraz kształtują wierzenia i intencje aktorów. Uczestnicy scen odczuwają przyjemność ze wspólnego poczucia bycia „normalnym”, odrzucając jednocześnie tych, którzy nie przestrzegają właściwych danym scenom norm konsumpcji. Przyjemność bycia sobą, wola robienia tego, co się uważa za słuszne, oznaczają właśnie „uprawomocnienie”. Źródłem uprawomocnienia praktyk kulturowej konsumpcji mogą być następujące wartości: (1) tradycja (praktyki oparte na woli dotrzymywania i podtrzymywania tradycji i zwyczajów); (2) charyzma (społecznie pożądanymi praktyki narzucane są przez znane lub charyzmatyczne osobistości i autorytety); (3) autoekspresja (praktyki oparte na woli wyrażania siebie i doświadczania unikatowych doznań i wrażeń); (4) egalitaryzm (praktyki o otwartym i równym dostępie) lub (5) utylitaryzm (praktyki oparte na kryterium użyteczności i efektywności).

Wymiar teatralności odnosi się do ról, jakie uczestnicy sceny odgrywają nawzajem przed sobą. Określa sposób, w jaki chcemy być postrzegani i w jaki postrzegamy innych, to zatem, w jaki sposób scena kształtuje zachowania i sposoby postępowania uczestników. Uczestnicy sceny mogą czerpać społeczną przyjemność z odgrywania swojej roli bądź z oglądania tego, jak robią to inni. Ta przyjemność występowania określa sposób, w jaki pokazujemy się innym oraz jak odbieramy ich wizerunek. Wyróżnia się pięć wymiarów teatralności: (1) sąsiedzkość (praktyki oparte na zażyłych, „swojskich” i bliskich relacjach); (2) transgresję (praktyki oparte na woli pokazywania się innym jako ten, który przekracza obowiązujące powszechnie normy i wzory zachowań); (3) ekshibicjonizm (praktyki oparte na potrzebie bycia „widocznym” i podziwianym przez innych); (4) szyk (praktyki oparte na woli odgrywania roli trendsettera, wyznaczania trendów, „błyszczczenia” i „ośniewania” innych oraz uchodzenia za osobę „modną”); (5) formalność (praktyki oparte na wymaganiu znajomości i dotrzymania ścisłych reguł i zasad lub etykiety).

Wymiar autentyczności, definiowany jako „istotne poczucie tożsamości”, odnosi się do ekspresji i realizacji określonej tożsamości. Jednostki odczuwają potrzebę bycia „sobą”, bycia autentycznymi i odrzucają zachowania, którym tej au-

tentyczności brakuje. Każde działanie, w tym akt kulturowej konsumpcji, stanowi wyraz określonej tożsamości i prowadzi do samorealizacji jednostki. Wymiar autentyczności pozwala określić stopień, w jakim różne sceny umacniają poczucie zakorzenienia i identyfikacji, potwierdzając bądź przekształcając tożsamość jednostkową członków. Przyjmuje się, że działający na danej scenie aktor może budować swoją tożsamość na bazie wartości i tradycji lokalnych (wymiar lokalizmu), pochodzenia etnicznego (etniczność), wartości korporacyjnych (korporacyjność), obywatelstwa (państwowość) lub przekonania o wyższości racjonalnych podstaw tożsamości jednostkowej (racjonalizm).

Symboliczne znaczenia scen są źródłem zasobów, za pomocą których jednostki tworzą i rozwijają swoją tożsamość jako członków kulturowej wspólnoty. W dobie ponowoczesności jednostki wciąż stają przed zadaniem budowania własnej tożsamości (Giddens 1991), a symboliczne znaczenia konsumpcji dostarczają im do tego budulca (por. Elliott, Wattanasuwan 1998; Miles 1996; Shields 1992). Zauważają to współczesne studia miejskie, które coraz częściej postrzegają miasto przede wszystkim jako przestrzeń kulturowej konsumpcji, gdzie powstają i rozwijają się rozmaite style życia. Zwraca się w nich uwagę na wzrastające znaczenie identyfikacji kulturowych oraz potrzeb estetycznych jednostek w kształtowaniu współczesnych miast i ich ekonomicznego rozwoju (por. m.in. Lloyd 2007; Clark 2003; Florida 2002; Zukin 1995, 1998; Gieryn 2000; Landry 2006; Judd, Fainstein 1999; Borer 2006, Markusen 2006; Glaeser, Kolko, Saiz 2001; Klekotko, Navarro 2015; Chatterton, Hollands 2002; Brooks 2000; Page 1995). Sceny kulturowe pozwalają uczestniczącym w nich jednostkom rozwijać swój styl życia, realizować wybrane wartości i budować własną tożsamość. Pod tym względem można je traktować jako przestrzenny wyraz wspólnoty kulturowej (wspólnoty stylu życia). W początkowej fazie scena może stanowić wyłącznie przestrzenną koncentrację aktorów o podobnych tożsamościach kulturowych i stylach życia. Koncentracja przestrzenna jest wynikiem dostępności określonych form kulturowej konsumpcji, które przyciągają praktykujące je jednostki (por. kulturowe studia miejskie: Zukin 1995, 1998; Florida 2002; Landry 2002, 2006 i in.). To właśnie z połączenia miejsca, ludzi, ich wartości i praktyk rodzi się scena – miejsce wspólnoty stylu życia. Z codziennych praktyk jednak, zgodnie z zasadą emergencji zjawisk, wyłania się pewna ponadjednostkowa całość społeczna o pewnej samoświadomości. Ta wspólnota może w pewnych warunkach przybrać bardziej zorganizowaną formę i znaleźć wyraz w zbiorowym działaniu (por. Leach, Haunss 2009). Dlatego konieczne jest rozpoznanie kulturowych uwarunkowań i mechanizmów ich integracji oraz wypełnienie luki w studiach nad miejskimi społecznościami, w których do tej pory nie zajmowano się w sposób systematyczny opisywanym obszarem zjawisk.

Scena jako mechanizm integracji: struktura możliwości społeczno-kulturowych

Należy założyć, że proces strukturyzowania się wspólnot miejskich przebiega w sferze kulturowej świadomości zbiorowej i realizuje się poprzez osadzone w danej scenie wspólnotowe praktyki kulturowe. Kulturowa tożsamość i świadomość zbiorowa rozwijają się za sprawą wspólnych jednostkom praktyk kulturowej konsumpcji. Praktyki te, za sprawą swojego osadzenia w scenie, przekształcają się w praktyki wspólnotowe i prowadzą do rozwoju poczucia przynależności, przywiązania do miejsca i samoświadomości wspólnoty. Jak trafnie zauważa Matthias Kluckmann (2016), poprzez realizowanie praktyk jednostki rozwijają poczucie „my”. Owo „my” obejmuje wszystkie te jednostki, które realizują te same praktyki, przez co cechuje je „wspólność” (*commonality*), gdyby użyć słów Schatzkiego (2002), do którego Kluckmann nawiązuje. „Wspólność” ta zdaniem Schatzkiego występuje wtedy, gdy w różnych działaniach ludzkich wyrażają się te same „rozumienia, zasady, cele, plany i emocje” (Schatzki 2002: 147, cyt za: Kluckmann 2016: 39). Jak pisze Kluckmann (2016: 38), „każde poczucie »my« (*feeling of we-ness*) rozwija się poprzez udział w praktyce, a każda praktyka ma potencjał rozwoju poczucia »my« wśród jej uczestników”. Podejmowanie praktyk jest równoznaczne ze stawianiem granic, które oddzielają „my” od „innych”, a tym samym buduje poczucie wspólnoty. Fakt terytorialnego osadzenia praktyk kulturowych w scenie sprzyja obserwowalności „my” i sprawia, że abstrakcyjna dotychczas wspólnota wyobrażona przyjmuje realny kształt, uzewnętrznia się w ciele i działaniach uczestników sceny. Choć są oni wyłącznie, jak ująłby to Reckwitz (2002), „nosicielami praktyk”, to tylko dzięki nim praktyki się materializują i reprodukcją, a uczestnicy sceny mają szansę przenosić swoje identyfikacje z idei i wartości na konkretne sytuacje i jednostki, dzięki czemu wyobrażona przynależność do wspólnoty się urzeczywistnia. Innymi słowy, z obserwacji występów innych uczestników sceny rodzi się „my” rzeczywiste, wyobrażana do tej pory dotąd wspólnota nabiera realnych kształtów. Scena łączy przestrzeń z tożsamością kulturową aktorów, nowa lokalność spotyka się z nową wspólnotowością, a wspólnota praktyk przekształca się w praktyki wspólnotowe.

Scena i jej kulturowe znaczenia odgrywają więc w procesach strukturyzowania się miejskiej wspólnotowości kluczową rolę. Nowe formy zrzeszeniowości i wspólnotowości miejskiej (w odróżnieniu do zwykłych zrzeszeń i wspomnianej we wstępie „nowej wspólnotowości”) są związane z miejscem wyjątkowo silnie. To właśnie scena nadaje sens czynnościom aktorów społecznych bądź pozwala sens tych czynności realizować. Innymi słowy, scena przywraca ludzkim działaniom wymiar lokalności – orientację na miejsce jako wartość działania (por. Znaniecki 1936), choć może ona przybierać różne formy i w różnym stopniu być uświadamiana czy artykułowana. Scena jako miejsce stwarza jednak możliwości realizacji

i rozwoju wspólnoty stylu życia i wartości bez względu na stopień wspólnotowej samoświadomości jej członków. Poczucie wspólnoty przejawia się więc za pośrednictwem praktyk wspólnotowych i jest przez nie kształtowane, a całość społeczna, jaka z tych praktyk się wykształca, nie musi być przez jednostki od razu uświadamiana. Parafrazując Karola Marksa, wspólnota „w sobie” nie musi być jednocześnie wspólnotą „dla siebie”, jest nią jedynie potencjalnie. W pewnych warunkach uzyskuje jednak samoświadomość. Uczestnictwo w scenie, czyli w praktykach wspólnotowej konsumpcji kulturowej, może zapewne wywoływać opisane przez Victora Turnera (1969) wiele dekad temu doświadczenie liminalności (poczucia wspólnoty), które pozwala potencjalnej wspólnotie rozwinąć własne wyobrażenie i tym prowadzi do strukturacji wspólnoty wyobrażonej. Raz obudzone wyobrażenie wspólnoty może z kolei wieść do emergencji innych form wspólnotowości, wznosząc społeczną całość na wyższy poziom integracji, aż po działania zbiorowe podejmowane w obronie lub na rzecz wspólnotowych interesów terytorialnych.

Jednocześnie, jako przestrzenno-kulturowy aspekt procesów integracji, scena stanowi ramę interakcji między jednostkami – jednostka musi odczytać i zrozumieć jej znaczenia, aby podjąć odpowiednie działanie (Goffman 1974). Oferując określone możliwości konsumpcji kulturowej, scena i jej symboliczne znaczenia określają rodzaj interakcji, jaki można w niej podejmować, a także sposób, w jaki powinny one przebiegać. Tym samym odmienne rodzaje scen będą zapewniać możliwości odmiennych interakcji i praktyk. Innymi słowy, scena i jej kulturowe znaczenia określają **strukturę możliwości społecznych** (por. Graziul 2016), a tym samym determinują rozwój konkretnych praktyk wspólnotowych. Symboliczne znaczenia sceny oraz kształtowana przez nią struktura społecznych możliwości stanowią strukturalne ograniczenia i naciski, które determinują zarówno treść, jak i formę interakcji i kulturowych praktyk. Podejmując swoje codzienne działania, jednostki wybierają z dostępnego w danym miejscu i czasie repertuaru interakcji, jednak zawsze, jak powtarza Anthony Giddens (1984, 1991), „mogą postąpić inaczej”, modyfikując w ten sposób strukturę społecznych możliwości. Zarówno scena, jak i osadzone w niej społeczności powstają i reprodukują się poprzez kulturowe praktyki, dlatego pojawienie się nowych praktyk zmienia naturę sceny, a tym samym strukturę społecznych możliwości. Można zatem oczekiwać, że praktyki wspólnotowe tworzą swoiste łańcuchy możliwości, w których każde kolejne ogniwo przedstawia wyższy poziom integracji.

Symboliczne znaczenia terytorium i tworzona przez nie struktura możliwości społecznych określają zarówno treść, jak i zasady (formę) przebiegu interakcji. Można wskazać dwa klasyczne wymiary procesu strukturacji wspólnot miejskich, wyznaczających macierz zasad, według których proces ten się realizuje i prowadzi do wykształcenia odmiennych typów całości społecznych, opartych na odmiennych zasadach integracji. Są to: wymiar wspólnoty (*Gemeinschaft*) i wymiar

zrzeszenia (*Gesellschaft*). Każdy z nich zawiera odmienny zestaw praktyk i zasad kształtowania relacji międzyludzkich, które prowadzą do wytworzenia odmiennych całości społecznych. Wymiar wspólnoty opiera się na takich wartościach, jak ekskluzywność (stawianie granic, limitowanie dostępu), ciągłość (budowa trwałych identyfikacji, współzależności), autoteliczność (orientacja na wspólnotę jako wartość samą w sobie), kolektywizm (prymat całości nad jednostką, nacisk na podporządkowanie całości), homogeniczność (niska różnorodność wzorów zachowań, odrzucenie zachowań transgresyjnych), całościowość (obejmuje znaczną część jednostkowej tożsamości lub stanowi jej fundament). Wymiar zrzeszenia z kolei można opisać przez inkluzywność (otwarty dostęp, płynne granice lub brak granic), tymczasowość (brak tendencji strukturotwórczych, swoboda uczestnictwa), instrumentalizm (orientacja na cele jednostkowe), indywidualizm (prymat jednostki, ekspresja indywidualności), heterogeniczność (duża różnorodność wzorów zachowań, dowolność wyboru zachowań), wycinkowość (określa niewielki zakres tożsamości jednostkowych lub dotyczy kwestii pobocznych dla rozwoju jednostkowych tożsamości). Te dwa wymiary tworzą macierz, w której lokują się praktyki wspólnotowe, będące wyrazem najróżniejszych konfiguracji wymienionych zasad integracji. Konfiguracje te odzwierciedlają strukturę możliwości społecznych danej sceny. Można sobie wyobrazić, że sceny tradycyjno-charyzmatyczne sprzyjać będą innego rodzaju zasadom integracji aniżeli sceny ekspresyjno-transgresyjne, w każdej z nich mamy bowiem do czynienia z praktykami o odmiennym charakterze. Tym samym miasto staje się areną dla rozwoju różnych wspólnot lokalnych, które stanowią w istocie różne wzory uspołecznienia (towarzyskości). To, jaki wzór uspołecznienia w danym miejscu i czasie się rozwinie, będzie zależał od charakteru sceny, a więc osadzonych przestrzennie praktyk kulturowych, sam charakter sceny zaś będzie kształtowany przez te praktyki.

Perspektywa teorii praktyk wraz z pojęciem sceny miejskiej pozwalają przełamać tradycyjne opozycje studiów nad społecznościami i jednocześnie umożliwiają eksplorację zjawisk i procesów miejskiej wspólnotowości, które w znacznej mierze nie zostały dotychczas zbadane. Przede wszystkim jednak przyczyniają się do lepszego zrozumienia dualnego, przestrzenno-kulturowego charakteru współczesnych wspólnot miejskich i tym samym w istotnym stopniu wzbogacają odpowiedź socjologii na *Community Question* o wątki, na które do tej pory nie zwracano należytej uwagi. Wykorzystanie zaproponowanej perspektywy w badaniach miejskiej wspólnotowości nie tylko pozwoliłoby więc eksplorować naturę przestrzenno-kulturowych procesów powstawania i reprodukcji wspólnot miejskich i mechanizmów ich strukturacji, lecz także udzielić odpowiedzi na pytania o skuteczność różnego rodzaju narzędzi miejskich polityk kulturowych i kulturowego planowania przestrzeni, szczególnie w zakresie kulturowych oddziaływań w obszarze tzw. wytwarzania miejsc czy rewitalizacji i regeneracji, a tym samym

wskazałoby pożądane kierunki ich rozwoju. Dlatego zaprezentowaną w artykule perspektywę warto weryfikować empirycznie. Rozpoczęty właśnie projekt pt. „Kulturowe mechanizmy strukturacji miejskich wspólnot lokalnych” z pewnością przyniesie nie tylko wiele odpowiedzi na pytania o naturę wspólnotowości miejskiej, lecz także pozwoli postawić sporo nowych pytań i wyznaczyć dalsze kierunki rozwoju zaproponowanej tutaj w ogólnym tylko zarysie perspektywy.

Literatura

- Allan G., Phillipson Ch., 2008, *Community studies today: Urban perspectives*, International Journal of Social Research Methodology, no. 11(2).
- Amit V., 2002, *Realizing Community: Concepts, Social Relationships, and Sentiments*, London: Routledge.
- Anderson B., 1983, *Imaginary Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London: Verso.
- Augé M., 1995, *Non-places: Introduction to an Anthropology of Super-modernity*, London: Routledge.
- Barr A., Hashagen S., 2000, *Achieving Better Community Development*, London: Community Development Foundation.
- Bassett K., 1993, *Urban cultural strategies and urban cultural regeneration: A case study and critique*, Environment and Planning, no. 25(12).
- Baym N.K., 2000, *Tune In, Log On: Soaps, Fandom, and Online Community*, Thousand Oaks–London–New Delhi: Sage.
- Blackshaw T., 2010, *Key Concepts in Community Studies*, London: Sage.
- Block P., 2008, *Community. The Structure of Belonging*, San Francisco: Berret-Koehler Publishers.
- Blokland T., 2003, *Urban Bonds. Social Relationships in an Inner City Neighbourhood*, Cambridge: Polity Press.
- Błaszczak M., 2007, *O więzi sąsiedzkiej w środowisku wielkomiejskim* [w:] I. Borowik, K. Sztalt (red.), *Współczesna socjologia miasta*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Borer M.I., 2006, *The location of culture: The urban culturalist perspective*, City and Community, no. 5(2).
- Brooks D., 2000, *Bobos in Paradise: The New Upper Class and How They Got There*, New York: Simon and Schuster.
- Buechler S.M., 2000, *Social Movements in Advanced Capitalism*, Oxford: Oxford University Press.
- Bush R., Dower J., Much A., 2002, *Community Capacity Index*, Queensland: University of Queensland.
- Butler T., Robson G., 2003, *London Calling: The Middle Classes and the Remaking of Inner London*, Oxford: Berg Publishers.
- Castells M., 1983, *The City and the Grassroots*, Berkeley: University of California Press.
- Castells M., 1996, *The Rise of the Networked Society*, Oxford: Blackwell.
- Castells M., 1997, *The Information Age*, vol. 2, *The Power of Identity*, Oxford: Blackwell.

- Castells M., 2001, *The Internet Galaxy. Reflections on the Internet, Business, and Society*, Oxford: Oxford University Press.
- Chaskin R.J. et al., 2001, *Building Community Capacity*, Hathorne, NY: Aldine Transaction.
- Chatterton P., Hollands R., 2002, *Theorising urban playscapes: Producing, regulating and consuming youthful nightlife city spaces*, *Urban Studies*, no. 39(1).
- Clark T.N., 2003, *The City as an Entertainment Machine*, Oxford: Elsevier.
- Clark T.N., 2009, *The New Chicago School – not New York or L.A. and Why it Matters for Urban Social Science*, Chicago: University of Chicago (maszynopis udostępniony przez autora).
- Cohen A., 1985, *The Symbolic Construction of Community*, London: Tavistock.
- Crow G., 2002, *Community studies: Fifty years of theorization*, *Sociological Research Online*, no. 7.
- Crow G., Allan G., 1994, *Community Life. An Introduction to Local Social Relations*, Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- Day G., 2006, *Community and Everyday Life*, London–New York: Routledge.
- Delanty G., 2003, *Community*, London–New York: Routledge.
- Dominelli L. (ed.), 2007, *Revitalising Communities in a Globalizing World*, Hampshire: Ashgate.
- Durkheim E., 2011 [1893], *O podziale pracy społecznej*, tłum. K. Wakar, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Elliott R., Wattanasuwan K., 1998, *Consumption and the symbolic project of the Self*, *European Advances in Consumer Research*, vol. 3.
- Etzioni A., 1995, *The Spirit of Community*, London: Fontana Press.
- Fisher C.S., 1982, *To Dwell Among Friends. Personal Networks in Town and City*, Chicago: University of Chicago Press.
- Fleming R.L., 2007, *The Art of Placemaking: Interpreting Community Through Public Art and Urban Design*, London: Merrell Publishers.
- Florida R., 2002, *The rise of the creative class*, New York: Basic Books.
- Frąckowiak M., Krajewski M., 2014, *Polityka impulsów i rzeczy. My i oni. Przestrzenie wspólne. Projektowanie dla wspólnoty*, Warszawa: Fundacja Bęc Zmiana.
- Gans H., 1968, *People and Plans: Essays on Urban Problems and Solutions*, London: Routledge.
- Giddens A., 1984, *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*, Cambridge: Polity Press.
- Giddens A., 1991, *Modernity and Self-identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Stanford: Stanford University Press.
- Gieryn T.F., 2000, *A space for sociology*, *Annual Review of Sociology*, no. 26.
- Glaeser E., Kolko J., Saiz A., 2001, *Consumer city*, *Journal of Economic Geography*, no. 1(1).
- Goffman I., 1974, *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience*, Cambridge: Harvard University Press.
- Gorlach K., Klekotko M., 2012, *O lokalności raz jeszcze: problematyka relacji mezostrukturalnych w społeczeństwie zglobalizowanym*, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, no. 36(2).
- Grant J., Perrott K., 2009, *Producing diversity in a new urbanism community*, *Town Planning Review*, no. 80(3).

- Graziul Ch., 2016, *Venues: Sources of Social Possibility and Social Constraint*, Chicago: University of Chicago, maszynopis: <http://home.uchicago.edu/~graziul/Graziul.Venues.pdf> (dostęp: 10.12.2017).
- Hardin R., 1982, *Collective Action*, Baltimore: John Hopkins University Press.
- Hillery G.A., Jr., 1955, *Definitions of community: Areas of agreement*, *Rural Sociology*, no. 20(2).
- Holmes D. (ed.), 1997, *Virtual Politics: Identity and Community in Cyberspace*, London–Thousand Oaks–New Delhi: Sage.
- Hopper P., 2003, *Rebuilding Communities in an Age of Individualism*, Hampshire: Ashgate Publishing.
- Judd D.R., Fainstein S.S. (eds.), 1999, *The Tourist City*, New Heaven: Yale University Press.
- Kaltenberg-Kwiatkowska E., 2002, *Sąsiedztwo we współczesnym mieście – stereotypy i rzeczywistość* [w:] W. Misztal, J. Styka (red.), *Czynniki miastotwórcze w okresach wielkich zmian społecznych. Stare i nowe struktury społeczne w Polsce*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Keith M., Pile S., 2005, *Place and the Politics of Identity*, London–New York: Routledge.
- Klektko M., 2012, *Rozwój po śląsku: procesy kapitalizacji kultury w społeczności górniczej*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Klektko M., 2014, *Miasta bez charakteru? Polskie miasta w perspektywie „teorii scen”*, *Przegląd Socjologiczny*, nr 63(1).
- Klektko M., Górlach K., 2011, *Miejsce, lokalność, globalizacja. Przyczynek do problematyki socjologii wsi (i nie tylko) w społeczeństwie ponowoczesnym* [w:] H. Podedworna, A. Pilichowski (red.), *Obszary wiejskie w Polsce. Różnorodność i procesy różnicowania*, Warszawa: Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, Polskie Towarzystwo Socjologiczne.
- Klektko M., Navarro C.J., 2015, *Wymiary kulturowe polskich miast i miasteczek*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Klektko M. et al., 2015, *Wymiary i charakter kulturowy miasta* [w:] M. Klektko, C.J. Navarro (red.), *Wymiary kulturowe polskich miast i miasteczek*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Gluckmann M., 2016, *Practicing community: Outline of a praxeological approach to the feeling of we-ness*, *Cultural Analysis*, no. 15(1).
- Kretzmann J.P., McKnight J.L., 1996, *Mapping Community Capacity*, Evanston: Northwestern University.
- Kryczka P., 1981, *Spółeczność osiedla mieszkaniowego w wielkim mieście: ideologie i rzeczywistość*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kurczewska J., 2006, *Robocze ideologie lokalności: stare i nowe schematy* [w:] J. Kurczewska (red.), *Oblicza lokalności: tradycja i współczesność*, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN.
- Landry Ch., 2002, *The Creative City: A Toolkit for Urban Innovators*, London: Earthscan.
- Landry Ch., 2006, *The Art Of City Making*, London: Earthscan.
- Lash S., 1994, *Reflexivity and its doubles: Structures, aesthetics, community* [w:] U. Beck, A. Giddens, S. Lash (eds.), *Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*, Cambridge: Polity Press.
- Lash S., Urry J., 1994, *Economies of Signs and Space*, London: Sage.
- Leach D.K., Haunss S., 2009, *Scenes and social movements* [w:] H. Johnston (ed.), *Culture, Social Movements and Protest*, Burlington: Ashgate.

- Lee D., Newby H., 1983, *The Problem of Sociology: An Introduction to the Discipline*, London: Unwin Hyman.
- Lloyd R., 2007, *Neo-bohemia: Art and Commerce in the Postindustrial City*, New York: Routledge.
- Maffesoli M., 1996, *The Time of the Tribes: The Decline of Individualization in Mass Society*, London: Sage.
- Markusen A., 2006, *Urban development and the politics of creative class. Evidence from the study of artists*, *Environment and Planning*, no. 38(10).
- Markusen A., Gadwa A., 2010, *Creative Placemaking*, Washington: National Endowments of the Arts.
- Mayo M., 1994, *Communities and Caring. The Mixed Economy of Welfare*, London: Macmillan.
- Mayo M., 2002, *Cultures, Communities, Identities. Cultural Strategies for Participation and Empowerment*, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Melucci A., 1989, *Nomads of the Present: Social Movements and Individual Needs in Contemporary Society*, London: Hutchinson Radius.
- Miles S., 1996, *The cultural capital of consumption: Understanding „postmodern” identities in a cultural context*, *Culture & Psychology*, no. 2(2).
- Nawratek K., 2011, *City as a Political Idea. Citizenship, Sovereignty and Politics*, Plymouth: University of Plymouth Press.
- Nawratek K., 2012, *Holes in the Whole*, Washington: Zero Books.
- Newman K., 2003, *A Different Shade of Gray*, New York: New Press.
- Nicholls W., Miller B., Beaumont J. (eds.), 2013, *Spaces of Contention: Spatialities and Social Movements*, Aldershot: Ashgate.
- Nisbet R.A., 1973, *Moral values and community* [w:] R.L. Warren (ed.), *Perspectives on the American Community*, Chicago: Rand McNally.
- Page S., 1995, *Urban Tourism*, London: Routledge.
- Poplin D.E., 1972, *Communities: A Survey of Theories and Methods of Research*, New York: Macmillan.
- Power A., 2007, *City Survivors. Bringing Up Children in Disadvantaged Neighbourhoods*, Bristol: Policy.
- Reckwitz A., 2002, *Toward a theory of social practices: A development in culturalist theorizing*, *European Journal of Social Theory*, no. 5(2).
- Redfield R., 1947, *The folk society*, *The American Journal of Sociology*, no. 52(4).
- Reid B., 1985, *The New Urbanism as a Way of Life: The Relationship Between Inner City Revitalization in Canada and the Rise of the New Middle Class*, Winnipeg: University of Manitoba.
- Rex J., Moore R.S., 1967, *Race, Community and Conflict: A Study of Sparkbrook*, London–New York: Oxford University Press.
- Rheingold H., 1993, *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*, Boston: Addison-Wesley.
- Ruano M., 1998, *Eco-Urbanism: Sustainable Human Settlements, 60 Case Studies*, New York: Watson-Guption Pubns.
- Rubin H.J., Rubin I., 2001, *Community Organizing and Development*, Boston: Macmillan.
- Scharf T., Phillipson Ch., Smith A., 2003, *Older people's perceptions of the neighbourhood: Evidence from socially deprived urban areas*, *Sociological Research Online*, no. 8(4).

- Schatzki T., 1996, *Practices and actions: A Wittgensteinian critique of Bourdieu and Giddens*, *Philosophy of the Social Sciences*, no. 27(3).
- Schatzki T., 2000, *Introduction: Practice theory* [w:] T. Schatzki, K.K. Cetina, E. von Savigny (eds.), *The Practice Turn in Contemporary Theory*, New York: Routledge.
- Schatzki T., 2002, *The Site of the Social: A Philosophical Account of the Constitution of Social Life and Change*, University Park, PA: Pennsylvania State University Press.
- Schneekloth L.H., Shibley R.G., 1995, *Placemaking: The Art and Practice of Building Communities*, New York: Wiley.
- Sharifi A., 2016, *From garden city to eco-urbanism: The quest for sustainable neighbourhood development*, *Sustainable Cities and Society*, vol. 20
- Shaw S., Bagwell S., Karmowska J., 2004, *Ethnoscapas as spectacle: Reimagining multicultural districts as new destinations for leisure and tourism*, *Urban Studies*, no. 41(10).
- Shields R., 1992, *Lifestyle Shopping. The Subject of Consumption*, London–New York: Routledge.
- Shields R. (ed.), 1991, *Places on the Margin: Alternative Geographies of Modernity*, London: Routledge.
- Silver D.A., Clark T.N., 2016, *Scenescapes. How Qualities of Place Shape Social Life*, Chicago: University of Chicago Press.
- Silver D.A., Clark T.N., Graziul Ch., 2011, *Scenes, innovation and urban development* [w:] D.E. Anderson, A.E. Anderson, Ch. Mellander (eds.), *Handbook of Creative Cities*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Silver D., Clark T.N., Rothfield L., 2007, *A Theory of Scenes*, Chicago: University of Chicago (maszynopis udostępniony przez autorów).
- Simmel G., 1950 [1903], *The metropolis and mental life* [w:] K.H. Wolff (ed.), *The Sociology of Georg Simmel*, New York: Free Press.
- Smagacz-Poziemska M., Bukowski A., Kurnicki K., 2018, „Wspólnota parkingowania”. *Praktyki parkowania na osiedlach wielkomiejskich i ich strukturalne konsekwencje*, *Studia Socjologiczne*, nr 1(228).
- Sowa K., 1988, *Wstęp do socjologicznej teorii zrzeszeń*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Starosta P., 1994, *Kształtowanie się wiejskich i małomiasteczkowych zbiorowości lokalnych w Polsce*, *Przegląd Socjologiczny*, nr 44.
- Starosta P., 1995, *Poza metropolią. Wiejskie i małomiasteczkowe społeczności lokalne a wzory porządku makrospołecznego*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Stein M., 1960, *The Eclipse of Community*, Princeton–New York: Princeton University Press.
- Stein R.M., *Urban Alternatives*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Strangleman T., 2001, *Networks, place and identities in post-industrial mining communities*, *International Journal of Urban and Regional Research*, no. 25(1).
- Suttles G.D. (ed.), 1971, *The Social Construction of Communities*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Suttles G.D., 1968, *The Social Order of the Slum. Ethnicity and Territory in the Inner City*, Chicago: University of Chicago Press.
- Sztompka P., 1991, *Society in Action: The Theory of Social Becoming*, Chicago: University of Chicago Press.
- Sztompka P., 2016, *Socjologia przestrzeni międzyludzkiej*, Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak.

- Tönnies F., 2008 [1887], *Wspólnota i stowarzyszenie*, tłum. M. Łukasiewicz, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Turner V., 1969, *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*, London: Routledge, Kegan Paul.
- Turowski J., 1976, *Kształtowanie się zbiorowości osiedlowych* [w:] *idem* (red.), *Nowe osiedla mieszkaniowe, ludność – środowisko mieszkalne – życie społeczne: na podstawie badań nowych jednostek mieszkaniowych Lublina*, Warszawa: Zakład Wydawnictw Centralnego Związku Spółdzielni Rolniczych.
- Turowski J., 1977, *Społeczność lokalna*, *Studia Socjologiczne*, nr 3(66).
- Turowski J., 1979, *Środowisko mieszkalne w świadomości ludności miejskiej*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Wellman B., 1979, *The Community Question: The intimate networks of East Yorkers*, *The American Journal of Sociology*, no. 85(5).
- Wellman B., 2001, *The rise of networked individualism* [w:] L. Keeble, B. Loader (eds.), *Community Informatics*, London: Routledge.
- Wellman B., Leighton B., 1979, *Neighbourhoods, networks and communities. Approaches to the study of the Community Question*, *Urban Affairs Quarterly*, no. 14(3).
- Wilkinson K.P., 1991, *The community in rural America*, *Contributions in Sociology*, no. 95, Westport, CT–London: Greenwood Press.
- Willmott P., 1986, *Social Networks, Informal Care and Public Policy*, London: Policy Studies Institute.
- Wirth L., 1938, *Urbanism as a way of life*, *American Journal of Sociology*, no. 44(1).
- Yi-Fu Tuan, 1974, *Topophilia: A Study of Environmental Perception, Attitudes, and Values*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Znaniecki F., 1936, *Social Actions*, New York: Farrar & Rinehart.
- Zukin S., 1995, *The Culture of Cities*, London: Blackwell.
- Zukin S., 1998, *Urban lifestyles: Diversity and standardisation in spaces of consumption*, *Urban Studies*, no. 35(5–6).